

Erfenis Europa

TOEKOMST VAN EEN STERVENDE ZWAAN

CHRISTIANE BERKVEN-STEVELINCK

Inleiding

Is Europa een stervende zwaan?9

I. Verwondering

II

Verwondering is het begin der wijsbegeerte (PLATO)

Een icoon van verwondering:: geboorte.....	12
Hier word ik stil van (Amaliagletsjer in Patagonia/Antarctica).....	13
De Nautilus en Captain Nemo	14
In de leer bij de ijsvis	15
GPS-kariboes.....	15
Toen Europa nog een stier bereed	15
De mythe terug!.....	16
Le bon sauvage (Montaigne, Essais 1595).....	18
Helden en heiligen m/v op het witte doek	19
Dialogues des carmélites (Opera Francis Poulenc, film Agostini 1960).....	19
Hotel Rwanda (film Terry George 2004).....	20
Des hommes et des dieux (film Xavier Beauvois 2010).....	21
De natuurlijke noodzaak van een nest	22
- Buddenbrooks (1901).....	22
- The Forsythe Saga (1906-1921).....	23
- Les Thibaut (1922-1940).....	23
- Heimat (1986-2001).....	24
Ken uzelve	25
Wer bin ich? (Dietrich Bonhoeffer)	26

2. Nieuwsgierigheid

29

*Velen zullen op zoek gaan en de kennis zal toenemen
(DANIËL 12: 4B)*

Isaac Newton.....	30
Linksom of rechtsom?	30
Torres-Garcia, een schilder uit Uruguay	31
Voetjes van de vloer	32
Een schrijver uit Brazilië: Machado de Assis (1839-1908).....	32
1492	33
Vijfhonderd jaar later; the Conquest of Paradise (Vangelis).....	33
Toch gevonden! De straat van Magellaan (1520)	34
En via het Noorden dan?	34
Ulysses	35
Molly Blooms' monoloog	35
Discovery	36

Honger naar kennis	37
Umberto Eco en <i>De betovering van lijstjes</i> (2009)	37
Jacob van Maerlant, <i>Der nature bloemen</i> (1270)	38
Francis Bacon, <i>Novum Organum</i> (1620)	39
De jacht op de <i>Natuurlijke Historie</i> van Buffon (1749-1789)	40
Narnia	41
Alles willen we weten! <i>De Encyclopedie</i> (1751-1772)	41
Ons aller Wikipedia	43

3. Vertrouwen in de vooruitgang

45

Wij zijn dwergen op de schouders van reuzen
(BERNARD VAN CHARTRES)

Dwergen en reuzen	46
Reusachtig, die alchemisten!	47
Mickey Mouse als alchemist	47
Het hermetisch zwart	48
Van kwaad tot erger? De kolos op lemen voeten	49
Bekoorlijke decadentie	50
Modern Times (1936)	51
Een apocalyptische toekomst?	53
Of hemelse vrede?	54
Ga naar Gent!	55
Schone handen graag!	57
Full speed ahead	58

4. Verantwoordelijkheid

59

*Goede mensen hebben geen wetten nodig om te weten
waar hun verantwoordelijkheid ligt en slechte vinden wel
een achterpoortje* (PLATO)

Voorlezen graag! <i>De kleine prins</i>	60
Mijn broeders hoeder	61
Norma	63
De gifbeker van Socrates	64
A man for all seasons	65
Rin-tin-tin en Rataplan	67
De aanslag	68
Van Molokai tot Lambarene	69
Verantwoordelijk voor allen?	71

5. Tolerantie

73

In de loop der eeuwen is de geschiedenis der volkeren slechts een les in onderlinge tolerantie. (EMILE ZOLA)

Eb en vloed.....	74
Haatvuren	74
Candide.....	75
De zwarte legende.....	77
Liever Turks dan Paaps!.....	78
Waar ligt Transsylvanië ook al weer?	79
Poste restante.....	80
Nathan der Weise.....	80
Een controversiële film	81
Don Camillo en Peppone.....	82
Wat te doen met een boze buurman?.....	83
Gedoogbeleid versus zero tolerance.....	84

6. Geduld

85

Geduld is immers de grootste deugd van de mens. (CATONIS DISTICHA)

Echt de grootste?.....	86
Engelengeduld en monnikenwerk.....	86
Geduld is een schone zaak	87
Het geduld van Eos.....	88
Quousque tandem, Catilina?	88
Geduld Geduld	89
La vie devant soi	90
De achtste deugd?.....	91
Keine Zeit für Geduld!.....	92
Wait, wait, wait!.....	93
Il Postino	94
Tempo giusto!	95
Slow down!.....	95
Profetische kunstenaars.....	96

7. Vrijheid

99

Vrijheid betekent verantwoordelijkheid. Daarom zien de meeste mensen ertegen op. (GEORGE BERNARD SHAW)

Liberté, liberté chérie.....	100
Sir Gawain en Lady Ragnell	101
Vrije wil: ja of nee?.....	103
Het doel van de staat is de vrijheid	105
Lastig, die Rode Zee	106

La Grande Arche des réfugiés.....	107
Een smet op het blazoen.....	107
Va pensiero	109
Keti-koti.....	110
Het spookbeeld van de vrijheid.....	111
Wir grüssen unsere Befreier	113
Asterix	113
Vrijheid moet bevochten.....	114
Die Gedanken sind frei	115

8. Idealisme 117

Laten wij zeggen wat wij hopen en doen wat wij kunnen.
(KONINGIN BEATRIX)

Het glazen huis.....	118
Franciscus van Assisi.....	118
Le baiser au lépreux.....	119
Een opera vol vogeltjes.....	120
Spartacus.....	121
Spartacus op herhaling.....	122
Van een koude kermis.....	122
De fabel van de bijen	123
Eja Eja Alalà	124
L'Innocente	126
Occupy	127
Eigentijds idealisme	128
Opgeven is geen optie	129

9. Schoonheid 131

Schoonheid is zichtbaar geworden liefde (PLATO)

Pygmalion en Galatea.....	132
Toen God de wijsheid zag dansen.....	133
Aurora borealis.....	134
Petrarca op de Mont Ventoux.....	135
Onder kloostergewelven	136
Die Grosse Stille	136
En nu wat uitbundiger graag	137
De ene canon is de andere niet	139
Le ballon rouge.....	141
Vijf minuten pure schoonheid	143
Van de schoonheid en de troost.....	144
Een onmogelijk legaat?.....	145

Lijst van afbeeldingen 146

Inleiding

IS EUROPA EEN STERVENDE ZWAAN? Eurosceptici menen van wel. Het is niet zo. Europa heeft bewezen dermate veerkrachtig te zijn dat zij uit elke doodstrijd levend te voorschijn komt, sterker dan voorheen. De Europese zwaan is de gevederde tweelingzuster van de feniks, de mythische vogel die steeds uit haar as herrijst.

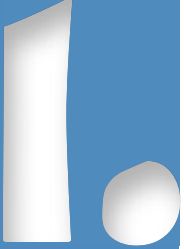
Wat is dat toch met de fascinatie van de mens voor stervende zwanen? Griekse filosofen vonden de laatste zang van de zwanen van een ongekennde schoonheid, dichters schreven er de mooiste gedichten over, componisten de fraaiste stukken, die choreografen op hun beurt in dans vertaalden. De dans van de stervende zwaan, weergaloos verklankt door de Franse componist Camille Saint-Saëns en zijn Russische collega Pjotr Iljitsj Tsjaikovski, prijkt op het repertoire van elke balletdanseres van naam. Telkens weer geeft de mythische zwaan op het toneel de geest. Om bij de volgende uitvoering, waar ook ter wereld, opnieuw het hart van toeschouwers te veroveren.

Dus ook al vertoont Europa regelmatig symptomen van een dreigende dood op het gebied van politiek, economie, religie, demografie, moraal of cultuur, zij is krachtig genoeg om er telkens weer bovenop te komen. Ernstige situaties zijn een constante in de Europese geschiedenis. De barbaarse invasies van de vijfde eeuw die het Romeinse Rijk vernielden, de zwarte pest die in de veertiende eeuw de helft van de Europese bevolking uitroeide, de oorlogen die uit pure ellende met hun lengte worden aangeduid (honderd jaar, zeven jaar), en niet te vergeten de twee wereldoorlogen, teisterden dit continent onophoudelijk. En toch wist Europa altijd zijn culturele kroonjuwelen te beschermen en door te geven aan de volgende generaties.

Wat zijn deze legaten dan, de culturele kroonjuwelen die elke Europeaan in de erfenis van zijn voorouders dient aan te treffen? Ze staan beschreven in het cultureel testament dat voor u ligt, gerangschikt naar negen kernbegrippen: verwondering, nieuwsgierigheid, vertrouwen in de vooruitgang, verantwoordelijkheidsgevoel, tolerantie, geduld, vrijheid, idealisme en schoonheid. U vindt hier een kostbaar bezit aan beeldende kunst, literatuur, muziek en films, als geschenk aangeboden aan nieuwsgierige mensen die kennis willen nemen van hun eigen erfenis.

ALLE INTERNETLINKS NAAR AFBEELDINGEN, FILMPJES, GELUIDSFRAGMENTEN E.D. ZIJN EENVOUDIG TE VINDEN OP WWW.ERFENISEUROPA.NL.

VERWONDERING

Verwondering
is het begin
der wijsbegeerte

PLATO

ICOON VAN DE GEBORTE VAN CHRISTUS |
SINT PETERSBURG, HERMITAGE | 16^e EEUW

...de verwondering is evenmin als het enthousiasme of de inspiratie iets dat men kunstmatig kan opwekken of nabootsen. Zij is iets dat de mens overkomt. Het is een avontuur waarvan hij de afloop niet kan voorzien, een oefening in de vrije val. En als avontuur is het een preludium op een open en belangeloze levenshouding. De verwondering plaatst de mens buiten zijn wereld en overkomt hem vanuit de wereld buiten zijn wereld. Zij overkomt hem als een natuurverschijnsel en kan daarom met recht belangeloos worden genoemd. Maar wie er eenmaal voor openstaat, ontkomt er niet meer aan.

[Cornelis Verhoeven, *Inleiding tot de verwondering*.
Utrecht 1967, p. 32-33]

EEN NATUURVERSCHIJSSEL waarmee iedereen in aanraking komt, is geboorte. Je eigen geboorte, de geboorte van je kind, de geboorte van een dier. Woorden schieten tekort om het intense gevoel van dat moment te beschrijven. Hier speelt

zich het mysterie van het leven af. En al weet je precies hoe het in zijn werk gaat, de verwondering is onontkoombaar.

Iconenschilders maken hun werk volgens strikte regels. Stilte, gebeden en gezangen brengen hen dusdanig in vervoering dat ze schilderen met hun ziel. Bijvoorbeeld deze geboorte van Christus, geschilderd in de zestiende eeuw in de buurt van Moskou. In het midden ligt Maria – nog moe van de bevalling – met naast haar, in een kribbe, de boreling. Over hem waken, volgens de legende, twee dieren, een os en een ezel. Het merkwaardige aan deze icoon is dat zich rondom het centrale tafereel tegelijkertijd de andere momenten van het kerstverhaal afspelen en dat de schilder ook handelingen uit het dagelijks leven afbeeldt. Boven rechts, komen de engelen aan de herders de geboorte van het kind aankondigen. Diezelfde herders zijn intussen al bij Maria en het kind aangekomen, dat zijn de twee personages in het midden rechts. Een derde herder (of is het de duivel?) staat, onderaan links, met Jozef te praten. Een prachtige weergave van onbeholpenheid van vaders bij de geboorte van hun kind. Helemaal boven links, haasten de wijzen uit het Oosten zich om bij het kind te komen. Maar datzelfde kind wordt intussen door een bediende, onderaan rechts, gewassen. Dat moet ook gebeuren, tenslotte. Deze icoon, uit de collectie van de Hermitage in Sint-Petersburg, is een fraai voorbeeld van de verwondering van de kunstenaar. Een dubbele verwondering hier, enerzijds over het bijbelse verhaal van de geboorte van Christus en anderzijds over de geboorte van welk kind ook. Zich niet meer verwonderen is een van de ergste dingen die een mens kunnen over-

Hier word ik stil van

HET SCHIP DRAAIT LANGZAAM om zijn as, de camera's klikken onophoudelijk, ik kijk gefascineerd naar de Amaliagletsjer, de grootste ijsvlakte van Chili. Vanuit de bergen daalt een grijze wolk naar de oever. De zwarte bergen zijn onzichtbaar. Tussen de wolk en het ijskoude water kruipt een rivier van ijs, gigantisch groot en onwaarschijnlijk groen. Dit is een andere wereld, hier zijn krachten aan het werk die de mens overstijgen. Dit landschap roept een gevoel van nietigheid op, maar ook van eeuwige rust. Dat ervoeren ook de Europese ontdekkingsreizigers die Patagonië vanaf de zeventiende eeuw aandeden. Ik volg een deel van hun route.

Het vermogen je te verwonderen is het

mooiste erfstuk dat
je kunt ontvangen.
Verwondering laat de
mooiste momenten in
het leven oplichten,
momenten die je
duurzaam opbergt
en weer uit de kast
kunt halen wanneer
je maar wilt. Het zijn
stukjes eeuwigheid in
een jachtige wereld.
Aandacht en bescher-
ming komen hun
vanzelfsprekend toe.
Maar die vanzelf-

sprekendheid is bedrieglijk. Op de site van Greenpeace (www.greenpeace.nl) staan vier montagefoto's van deze gletsjer. Een opname uit 2004 wordt in drie stappen van ijs ontdaan. In 2024 is de ijsrivier veel kleiner geworden. Twintig jaar later blijft de gletsjer steken bij een binnenlands meer en na een onvermeld aantal jaren is van Amalia geen spoor meer te bekennen. Dat maakt de verwondering die zich van mij meester maakt niet kleiner. Integendeel. Juist die verwondering maakt mij bewust van de noodzaak van beschermende milieu-maatregelen. Dit schouwspel hoort ongeschonden te blijven. Hier hoort Europa, waarop deze contreien altijd een grote aantrekkingskracht uitoefenden, zich internationaal voor in te zetten. Zelfs kapitein Nemo voer hier in de buurt!

De Nautilus en Captain Nemo

NAUTILUS

IN ELKE JACHTHAVEN LIGGEN BOTEN aangemeerd die de naam *Nautilus* dragen. Zelfs de eerste atoomonderzeeër, gedoopt in 1951, heette USS Nautilus. Waar komt die naam vandaan? De Nautilus was de geheime onderzeeboot van kapitein Nemo, de held van *Twintig duizend mijlen onder zee* van de Franse schrijver Jules Verne. Het boek verscheen in 1870 en verleende de *sciencefiction* zijn adelsbrief. Het avontuur is later een blauwdruk geworden voor ontelbare romans en films.

Het verhaal: de scheepvaart wordt geteisterd door een geheimzinnig monster. Niemand weet wat het is maar het brengt talloze schepen tot zinken. Zo ook de *Abraham Lincoln*, het expeditieschip dat het monster moest vernietigen. De schipbreukelingen vinden hun toevlucht op de rug van het monster waarnaar ze op zoek waren. Maar het is geen monster. Het is een duikboot: de *Nautilus*. De Nautilus doorkruist in het diepste geheim de wereldzeeën. Aan het roer kapitein Nemo, een zeer geleerde man die de beschaving de rug heeft toegekeerd. Als een terrorist avant-la-lettre heeft Nemo (zijn naam betekent 'niemand', hij kan dus iedereen zijn) het gemunt op elke vertegenwoordiger van de samenleving die zijn gezin te gronde richtte. Maar kapitein Nemo heeft ook een andere kant. Gedreven door nieuwsgierigheid struint hij de oceanen af, op zoek naar onbekende planten, dieren en beschavingen. Hij bezoekt het mythische eiland Atlantis, neemt bezit van de Zuidpool, en verdwijnt uiteindelijk op mysterieuze wijze in de Noorse wateren.

Met zijn roman bedacht Jules Verne een personage dat niet kan kiezen tussen niets ontziende agressie en tomeloze nieuwsgierigheid. Walt Disney vereeuwigde het dubbele karakter van kapitein Nemo in *20.000 Leagues under the Sea* (1954), met de verbluffende James Mason in de hoofdrol. Vijftig jaar later wordt Nemo van zijn agressie ontdaan. Dezelfde Disneystudio bereikt met de animatiefilm *Finding Nemo* (2003) een van zijn grootste successen. Nemo, een verre transatlantische nakomeling van de grote Nemo, is nu een klein nieuwsgierig en ongehoorzaam visje geworden. Het agressieve karakter is eraf. Zou de mens bij vissen in de leer moeten gaan?

lingen als het om het versieren van jonge dames ging. Waarom? Enerzijds om de argwaan van zijn jaloerse echtgenote niet te wekken, anderzijds om zijn geliefden niet af te schrikken met zijn machtig goddelijk voorkomen. De koningsdochter was van een zeldzame schoonheid. Met haar vriendinnen ging ze gewoonlijk op het veld om bloemen te plukken en te vlechten.

DE ONTVOERING VAN EUROPA | REMBRANDT | 1632

Op een dag verscheen in hun midden een onwaarschijnlijk sterke stier. Een prachtig beest, maagdelijk wit. Hij was tam, zo te zien. Het meisje versierde zijn hoorns met bloemen. Toen zij het waagde op zijn rug te klimmen, rende de stier naar het strand, sprong in zee en zwom met het meisje op zijn rug mijlenver, tot aan het eiland Kreta. Rembrandt schilderde het moment waarop ze Klein-Azië verlaten. Op Kreta aangekomen nam de oppergod Zeus zijn ware gedaante weer aan. Het lukte hem een verbond met het meisje te sluiten. Een liefdespaar zouden ze worden. De volgende

morgen kreeg het meisje spijt, een vroeg geval van *the morning after*. Maar de godin van de liefde, Aphrodite, wuifde haar spijt weg. Als aardse geliefde van Zeus zou haar naam eeuwig voortbestaan in het continent waar ze naartoe ontvoerd werd: Europa!

De mythologie van de Grieken en de Romeinen bevat wonderbaarlijke verhalen die de moeite waard zijn om doorverteld te worden. Niet alleen omdat ze spannend zijn en door kunstenaars eindeloos als bron worden gebruikt, maar ook omdat achter deze verhalen vaak een verborgen betekenis te ontdekken valt. De ontvoering van Europa naar het continent dat naderhand haar naam kreeg, verbeeldt de overdracht van cultuur vanuit het Midden-Oosten en Azië naar wat wij nu Europa noemen. Achter de mythe schuilen menselijke ervaringen die door de verhalen heen sijpelen. En juist de mythe is in de huidige cultuur terug van weggeweest. Voor grote verhalen is weer ruimte. Die moeten dan ook doorgegeven worden.

De mythe terug!

GROTE VERHALEN, zoals de bijbelse verhalen, de Griekse, Romeinse of Germaanse mythologie, de Scandinavische saga's, de Keltische legenden, behoorden tot het midden van de twintigste eeuw tot de bagage van een groot aantal mensen in Europa. Deze verhalen werden verteld, doorverteld, afgebeeld en kunstzinnig vormgegeven. Ze maakten deel uit van de verbeeldingswereld van mensen. In deze verhalen, sprookjes en legenden kwamen de grote mythen van de mensheid met hun mythische personages aan de orde: de vaderlijke koning, de maagdelijke jonk-

vrouw, de lelijke kikker, de heldhaftige prins, de verrader, de ziener, de redder, en nog vele anderen. Liefde, haat, macht, compassie en wraak: al deze menselijke gevoelens en emoties komen voor in de mythen die van generatie tot generatie werden doorgegeven.

ULYSSES EN DE SIRENES | JAMES DRAPER | 1909

De Verlichting beschouwde deze verhalen, vooral de mythen van religieuze aard, als behorend tot lang vervlogen tijden. Toch bleven grote mythen, mede dankzij kunstenaars, springlevend. De Tweede Wereldoorlog bracht daar verandering in.

De mythe van het nazisme, een groot Germaans Rijk, lang verwachte opvolger van het Romeinse Rijk, had Europa vernietigd en miljoenen levens gekost. Zo gevaarlijk konden mythen zijn! Dat mocht nooit meer gebeuren. Ontmythologisering werd het motto. Dat wil zeggen: de grote verhalen moesten worden ontdaan van hun mythische betekenis.

Dat gebeurde op allerlei niveaus. Het beste voorbeeld van ontmythologisering na de Tweede Wereldoorlog is de Bijbel. Volgens de Duitse theoloog Rudolf Bultmann moest men voortaan van de bijbelse verhalen alleen maar de betekenis overhouden, het dragende idee, de ideologie. De mythe erachter kwam

niet meer aan de orde. Het resultaat laat zich raden: het tweede deel van de twintigste eeuw werd gekarakteriseerd door het benadrukken van ideologieën: communisme, kapitalisme, liberalisme. Maar aan het einde van de twintigste eeuw bleek dat deze ideologieën of amok hadden gemaakt of danig afgezwakt waren. Men stond dus met bijna lege handen: de mythen waren verbannen, maar de ideologieën ook. Wat nu?

De roep om 'hermythologisering', om de terugkeer van de grote verhalen, van helden en heldinnen, was al hoorbaar aan het einde van de twintigste eeuw. De Amerikaan Joseph Campbell, een adept van de Zwitserse psychiater Carl Gustav Jung, raakte gefascineerd door de Europese mythologie. Met de beroemde televisiepresentator Bill Moyer maakte hij een invloedrijke documentaireserie: *Joseph Campbell and the power of myth* (1988, DVD 2007). Daarin sprak Campbell onder andere over de mythische aspecten van *Star Wars*, de serie films die miljoenen mensen aan het witte doek kluisterde (zes films, tussen 1977 en 2005). Hoe diep de invloed van Campbell op het werk van regisseur George Lucas was, gaf deze zelf aan in een verhelderend interview: *The Mythology of Star Wars with George Lucas & Bill Moyers* (1999). En inderdaad, het ten onrechte verguisde genre *sciencefiction* haalt glansrijk de mythe terug. Het eeuwige gevecht tussen goed en kwaad, de overweldigende kracht van de liefde, het zoeken naar nieuwe beschavingen, de voorbeeldfunctie van goden, heiligen en helden blijken nog steeds centraal te zijn in het leven van de postmoderne mens. *Starship Enterprise* is een verre nazaat van de schepen van de Griekse held Odysseus in het Griekse epos *Odyssee*.

Le bon sauvage (Montaigne, Essais 1595)

NEYTIRI | UIT DE FILM AVATAR | 2009

DE EDELE WILDE, *le bon sauvage*, is een van de belangrijkste Europese mythen. Ver hier vandaan, is de gedachte, leven mensen op een totaal andere manier dan wij. Zij staan in rechtstreeks contact met de natuur en hebben daardoor samenlevingsvormen ontwikkeld die verwondering oproepen. De mythe van *de edele wilde* gaat terug tot de oudheid, maar kreeg pas vaste vorm in de vijftiende en zestiende eeuw. De Franse filosoof Michel de Montaigne beschrijft in zijn *Essais* (1595) het leven van de *Topimanboux*, Amazone-indianen die in perfecte harmonie met de natuur leven en een groot sociaal gevoel hebben. Enig smetje aan dit paradijselijk volkje: het zijn kannibalen. Verlichte filosofen gebruikten de mythe van *de edele wilde* als springplank voor het ontwikkelen van de tolerantiegedachte. Mensen kunnen heel anders leven, heel anders denken maar er valt – zelfs van kannibalen – iets te leren. Het veroordelen van het anderszijn is dus misplaatst.

De *bon sauvage* van Montaigne had blauwe genen want ergens in zijn stamboom verschijnt het na'vi-volk. De Canadese scriptschrijver en regisseur James Francis Cameron maakte filmgeschiedenis met zijn film *Avatar* (2009). De indrukwekkende 3D-animatiefilm werd een kaskraker. Niet alleen omdat de animatietechniek verbluffend was. Maar ook omdat het verhaal de oude mythe van de edele wilde volop doet herleven. En wat blijkt: de mythe heeft geen rimpel gekregen!

De lange blauwe wezens van het na'vi-volk leven in een reusachtige boom in perfecte harmonie met de natuur rondom hen. Ze berijden afgrijselijke vliegende monsters die hun als makke schapen gehoorzamen. Ze eten boomvruchten en dierenvlees maar vragen hun prooi vergiffenis alvorens die te doden. De *edele wilden* winnen het uiteindelijk van de veel beter bewapende vijanden, die verdacht veel lijken op Amerikaanse elitetroepen. Montaigne zou van de over elkaar tuimelende beelden zijn geschrokken, maar de boodschap van de film had hij wel als de zijne herkend: *de edele wilde* weet dingen die de zogenaamd beschaafde mens allang vergeten is.

Helden en heiligen m/v op het witte doek

HELDEN EN HEILIGEN hebben grote invloed op het leven van mensen. Dat was altijd al zo, getuige Ivanhoe, Winnetou en Sint Maarten, en dat is nog steeds zo. Waarom is dat zo belangrijk? Omdat mensen behoefte hebben aan voorbeeldfiguren, aan iconen waar ze zich aan kunnen spiegelen. Voorgaande generaties laten hun nakomelingen een waaier van iconen na, die door de cultuur wordt doorgegeven. ¶

Dialogues des carmélites

POSTER *LE DIALOGUE DES CARMÉLITES*

IN HET AMSTERDAMSE MUZIEKTHEATER voltrekt zich de laatste scène van de opera van Francis Poulenc, *Dialogues des carmélites*. Het publiek kijkt diep ontroerd naar de nonnen die, een voor een, vallen onder de guillotine. Zo valt er iedere keer een stem weg, totdat één enkele stem, die van de jonge Blanche de La Force, overblijft, die het lot van haar medezusters vrijwillig komt delen. Hier

past alleen stilte. De stilte van de verwondering voor zoveel moed.

De Franse Revolutie verbood de katholieke religieuze congregaties. De kloosters werden ontruimd, de religieuzen ter dood gebracht. We zijn in 1794 in Parijs. Enkele jaren eerder is een jonge vrouw, Blanche de La Force, bij het Karmel van het Noord-Franse Compiègne als novice ingetreden. De Karmel is een van de strengste contemplatieve religieuze orden. Karmelieten leven in absolute stilte. Bij de bestorming van het klooster door de revolutionairen was het de jonge novice gelukt te ontkomen. Als enkele jaren later in Parijs, haar medezusters worden terechtgesteld, bevindt Blanche de La Force zich in de menigte. Zij treedt naar voren, maakt zich bekend en wordt samen met de gemeenschap ter dood gebracht. Het verhaal van de terechtstelling van Compiègne werd opgetekend door een overlevende kloosterzuster en inspireerde de Duitse schrijfster Gertrud von Le Fort tot haar roman *Die Letzte am Schafott* (1931). Na de oorlog werd het verhaal door de Franse schrijver Georges Bernanos op het toneel gebracht onder de titel *Dialogues des carmélites* (1949). Acht jaar later vond de première plaats van Francis Poulenc's gelijknamige opera (1957), die sindsdien een van de meest geliefde opera's van het repertoire is gebleven. Twee cineasten, de Italiaan Philippe Agostini en de Fransman Raymond Leopold Bruckberger besloten toen het verhaal te verfilmen. Ze vroegen Georges Bernanos er een script van te maken. Het werd een klassieker, *Dialogue des carmélites* (1960) met Jeanne Moreau en Pascale Audret. Deze heldinnen van weleer blijven een tijdloos voorbeeld van moed. ¶

Hotel Rwanda

POSTER *HOTEL RWANDA* | 2004

MAAR DE GROOTSTE IMPACT hebben de iconen uit eigen tijd, die de actualiteit glans verlenen. Politici, sportlieden, geestelijke leiders, maar ook gewone mensen kunnen de heldenstatus bereiken.

In 1994 werd in Rwanda tussen een half miljoen en een miljoen mensen gruwelijk vermoord omdat ze Tutsi's of gematigde Hutu's waren. De wereld keek toe en deed niets, behalve vluchtelingen opvangen en later speelfilms maken, als waarschuwing voor de toekomst. Een van die films *Hotel Rwanda* (2004), van de Ierse regisseur Terry George, is heel bijzonder. Het vertelt het waargebeurde verhaal van de manager van het *Sabena Hotel des mille collines* in Kigali, Paul Rusesabagina. In zijn autobiografie, *An ordinary man* (geschreven met Tom Zoellner, Penguin 2006), vertelt hij dat de

film maar een fractie van de werkelijkheid laat zien. De volledige waarheid zou voor argeloze bioscooptoeschouwers niet te verdragen zijn.

De vader van Paul Rusesabagina was Hutu, zijn moeder Tutsi en zelf was hij getrouwd met een vrouw van Tutsi-afkomst. Dat maakte hem en zijn gezin tot aangewezen slachtoffers. Dankzij de positie die hij bekleedde, kon hij twaalfhonderd Tutsi's redden. Hij ontving hen in het verlaten hotel en beschermde hen met gevaar voor eigen leven. Gewoon omdat het niet anders kon. Stille moed, van een gewone man. De film raakte een gevoelige snaar in Europa: wat die ene ongewapende hotelmanager voor elkaar had gekregen, dat had de internationale goed gewapende vredesmacht verzaakt.

Paul Rusesabagina is wat de joodse traditie een 'rechtvaardige', een *tsaddik* noemt. In Yad Vashem, het holocaust-herdenkingsmonument in Jeruzalem, staan de namen van de rechtvaardigen die Joden van de shoa hebben gered in steen gebeiteld. De herdenkingsplaats heet *Garden of the Righteous among the Nations*. Naar analogie van deze herdenkingsplaats werden ook op andere plaatsen *Gardens of the Righteous worldwide* opgericht: in Serajevo, indachtig de Balkanoorlog en in Yerevan, ter herinnering aan de Armeense genocide. En ook virtueel, op internet (www.gariwo.net). En daar, tussen zes andere rechtvaardigen die gedurende de Rwandese genocide mensen hebben gered, staat hij vermeld: Paul Rusesabagina. Opmerkelijk is de snelheid waarmee heldendaden door de kunst worden doorgegeven. *Hotel Rwanda* is amper tien jaar na de feiten gefilmd. Hetzelfde geldt voor *Des hommes et des dieux*.

Des hommes et des dieux (film Xavier Beauvois 2010)

TWEE MAANDEN LANG, van maart tot mei 1996, houdt Frankrijk de adem in. Zeven Franse monniken van het Trappistenklooster van Tibhirine in Algerije worden door islamitische rebellen gegijzeld. Diplomatieke onderhandelingen mislukken en op 30 mei komt het verpletterende nieuws: de monniken zijn vermoord en onthoofd. Alleen hun hoofden worden teruggevonden. Over de ware toedracht van de moorden is het gissen. Tot op de dag van vandaag blijft het onduidelijk wie hen heeft omgebracht: de islamisten, de Algerijnse geheime dienst of het Algerijnse leger.

In Tibhirine leven de monniken in harmonie met de dorpsbewoners. Hun klooster fungeert als medische post voor de wijde omgeving. Zoals alle Trappisten leiden ze een leven van gebed en voorzien ze in hun eigen onderhoud door de karige grond te bewerken. De politieke situatie wordt steeds onrustiger maar de monniken weigeren te vertrekken. Met alle gevolgen van dien.

POSTER *DES HOMMES ET DES DIEUX* | 2010

Ook dit verhaal van moed en weerbaarheid is kort na de feiten op het witte doek gebracht. De film *Des hommes et des dieux* (2010) werd unaniem als een meesterwerk van de Franse film ontvangen en kreeg een César voor de beste film toegekend, de Franse versie van de Amerikaanse Oscar. De overeenkomsten met Amerika gaan overigens nog verder. De Franse regisseur Xavier Beauvois is zelf een Europese versie van *the american dream*. Geboren in een eenvoudig milieu in een dorpje in het Noorden van Frankrijk, leek Beauvois een uitgestippeld leven voor zich te hebben. Aan het einde van de middelbare school echter, hoorde hij een lezing van een befaamde cineast die hem aanspoorde zijn kans te wagen in de film. De jongen brak zijn studie af en ging naar Parijs. Geweigerd bij de filmopleiding, leerde Beauvois het vak op eigen houtje en werd een van de grootste Franse cineasten van zijn generatie. In een interview zegt hij:

De filmkunst heeft mijn leven gered(...) Het is geen vak maar een passie. Als ik aan mijn jeugd denk, aan waar ik vandaan kom, aan wat ik daar had kunnen doen... Dat was daar onmogelijk geweest. Ik moest daar weg. (www.allocine.fr)

En het lukte hem. Voor sommige mensen bestaat er ook zoiets als een *European dream*.

De natuurlijke noodzaak van een nest

DE MODERNE MENS heeft de mogelijkheid om de hele wereld af te struinen. Heerlijk! *Expats* waaieren uit om in verre landen te werken, toeristen maken kennis met andere culturen. Dat maakt, wonderlijk genoeg, het besef 'ergens vandaan te komen' niet minder noodzakelijk. Kinderen schrijven als vanouds brieven aan Sinterklaas met als afzender: Jolanda, Krimpen aan de IJssel, Zuid-Holland, Nederland, Europa, aarde, universum. Want dat klopt met de werkelijkheid.

Elk dier, en dus ook elke mens, is in een bepaald nest geboren. Zelfs de koekoek, al komt die in een gekraakt nest ter wereld. Een eigen nest is een noodzaak om tot volwassenheid te groeien en zelf een nieuwe generatie voort te brengen. Het kan ook nare consequenties hebben. Behoren tot een bepaalde familie, tot een stam, tot een volk, is bepalend voor je manier van voelen, van reageren, van handelen. En al wil je die nestgeur soms van je afschudden, het is de vraag of dat wel helemaal kan.

De literatuur heeft daar veel aandacht aan besteed. In Europa ging IJsland voorop in het optekenen van verhalen van families en clans, en wel in de tiende en elfde eeuw, de gouden tijd van de saga's. Lang vervlogen tijden, maar het genre saga is gebleven.

Tien eeuwen later blijkt het nog net zo springlevend als toen, of het nu in Duitsland, Engeland of Frankrijk is. En dat zegt wel iets over de noodzaak en de last van het hebben van een nest. ¶

Buddenbrooks (1901)

THOMAS MANN SCHREEF in 1901 met *Buddenbrooks: Verfall einer Familie* een van de belangrijkste Duitse romans uit de twintigste eeuw. De laatste Nederlandse vertaling verscheen in 2006 (*De Buddenbrooks: verval van een familie*. Vertaald door Thomas Grafdijk. Arbeiderspers 2006). De roman vertelt de geschiedenis van een familie van rijke industriëlen uit Lübeck. Vier generaties lang proberen de Buddenbrooks het hoofd te bieden aan de technische en maatschappelijke veranderingen die hun wereld overhoop gooien. Tevergeefs. Het uiteindelijke verval blijkt niet te vermijden. *Buddenbrooks* vestigde de reputatie van Thomas Mann. Hij kreeg in 1929 de Nobelprijs voor de literatuur. Wat lezers in Buddenbrooks feilloos herkenden, was de magistrale beschrijving van de maatschappelijke veranderingen die zichzelf aan den lijve ondervonden. De invloed van familie en milieu op het individu is onontkoombaar. Daar kan niemand – was de boodschap – aan ontsnappen.

De verfilming van *Buddenbrooks* in 2008 door Heinrich Breloer leverde een nieuwe golf van vertalingen van Thomas Mann's tijdloze meesterwerk op. ¶

FILMSET *BUDDENBROOKS* | 2007

The Forsyte Saga (1906-1921)

THE FORSYTE SAGA

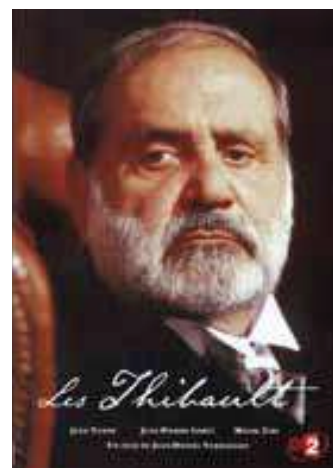
ONGEVEER IN DEZELFDE TIJD, tussen 1906 en 1921, maar nu aan de andere kant van de Noordzee, schreef John Galsworthy *The Forsyte Saga*, een romantrilogie over het leven van de Britse gegoede burgerij in de tijd van koningin Victoria, een tijdperk van preutsheid en hypocrisie bij de hogere klasse en van grote armoede bij de lagere klasse. Het Britse Rijk beleeft dan zijn Gouden Eeuw, zowel in de koloniën als in het snel industrialiserende moederland. Maar onder de maatschappelijke strenge regels en het allesbeheersend fatsoen, smeult al het vuur van de sociale onrust. Ook John Galsworthy kreeg de Nobelprijs voor de literatuur, drie jaar na Thomas Mann, in 1932. Dat is geen toeval. Beide schrijvers wisten met hun familiesaga's de maatschappelijke omwentelingen van die tijd voor een ruim lezerspubliek bijna tastbaar te maken. Het meesterwerk van John Galsworthy heeft vanaf het begin filmmakers gefascineerd, van de twee eerste stomme films (1920 en 1922) tot de voorlopig laatste verfilming in 2002-2003 (Granadatelevision). Maar de grootste impact had zondermeer de BBC televisieserie *The Forsyte saga* uit 1967 (Christopher Menaul en David Moore). Niet alleen de

Britten bleven er voor thuis, de serie werd over de hele wereld een groot succes. ¶

Les Thibaut (1922-1940)

KOSTUUMDRAMA'S HEBBEN het vermogen literaire werken, zoals *Buddenbrooks* en *The Forsyte Saga*, voor een veel groter publiek toegankelijk te maken. Dat gold ook voor *Les Thibaut*, van Roger Martin du Gard, een Franse saga die de lotgevallen vertelt van twee Parijse families – de een katholiek, de ander protestant – van het begin van de twintigste eeuw tot aan de *Grande Guerre*, de Eerste Wereldoorlog. Oscar Thibaut, de patriarch, heerst met ijzeren vuist over zijn familie. Zijn twee zonen, Antoine en Jacques Thibaut, zullen de orkaan van de Eerste Wereldoorlog niet overleven. De acht romans verschenen tussen 1920 en 1939. En ja, Roger Martin du Gard kreeg eveneens de Nobelprijs voor de literatuur, in 1937. *Les Thibaut* pakt de draad op van *Buddenbrooks* en *The Forsythe Saga*. Het werk speelt zich af in een ander land en een andere tijd, maar de maatschappelijke veranderingen die Europa sinds het einde van de negentiende eeuw onderging, zijn verder te volgen in *Les Thibaut*. De industriële revolutie

is inmiddels voltooid, de preutsheid teruggedrongen en alle aandacht gaat nu naar de sociale onrust. Ik herinner me in mijn jonge jaren

POSTER LES THIBAUT | 1972

Les Thibaut met rode oortjes verslonden te hebben, niet alleen omdat het zo mooi realistisch geschreven is, maar ook omdat het mij een blik gunde in een samenleving waar ik uit voortkwam, maar waar ik weinig over wist. De Franse televisie zond in 2003 een magistrale verfilming van *Les Thibaut* uit. Deze filmserie van Daniël Verhaeghen inspireerde veel kijkers om het meesterwerk zelf te lezen. ¶

Heimat (filmtrilogie Edgar Reitz, 1986-2001)

FAMILIESAGA'S, AL DAN NIET VERFILMD, kunnen het verleden dusdanig doen herleven dat mensen zich gaan verwonderen over vervlogen tijden en in de eigen geschiedenis duiken. Maar soms zijn *roots* dusdanig belast dat een dergelijke onderneming riskant is. De Duitse cineast Edgar Reitz ging de uitdaging aan. Op grond van eigen herinneringen en mondeling doorgegeven verhalen schreef hij, samen met Peter Steinbach, het script voor *Heimat*. De film vertelt de geschiedenis van de familie Simon, afkomstig uit een dorpje in het Rijnland, van 1919 tot 2000. Reitz maakte drie films die vervolgens als televisieseries van elk 30 afleveringen op de Duitse televisie uitgezonden werden. *Heimat* is een zestig uur durende film, waarin historische zwartwit-opnamen

HEIMAT | 1986 - 2001

worden afgewisseld met opnamen in kleur. Reitz wilde laten zien hoe gewone mensen de stormen van de geschiedenis doorstonden, terwijl familiebanden – die vroeger in Europa vanzelfsprekend waren – in de heftige gebeurtenissen van de twintigste eeuw dreigden te verdwijnen. In 2007 voltooide Reitz de serie met *Heimat 4*, een epiloog waarin de jongste telg van de Simons, Lulu, terugblijkt naar het verleden van haar familie om daarin de sleutel van haar eigen identiteit te vinden. Want identiteit, dat is waar al deze familiesaga's en films over gaan! ¶

THOLOS IN HET HEILIGDOM VAN ATHENE | 2008

DIT MOTTO ZOU GESTAAN HEBBEN op het fronton van de tempel van Apollo in Delphi. Het heeft vele vaders, waaronder de uit Klein-Azië afkomstige Thales van Milete en de Athener Socrates. *Ken uzelve* is niet alleen een psychologische aansporing tot zelfkennis of tot de tegenwoordig hoog aangeschreven zelfontplooiing. Het motto verwoordt nog iets anders: als ik mezelf niet ken, kan ik de wereld om mij heen niet begrijpen, omdat ik geen referentiekader heb. Kortom, zonder identiteit is het onmogelijk me te positioneren ten opzichte van mijzelf en van de buitenwereld. Terwijl deze identiteit, juist in een geglobaliseerde wereld, zo bepalend is voor mijn manier van denken en handelen.

Daarom getuigt het negeren van een Europese en van een Nederlandse identiteit, historisch, cultureel en filosofisch gezien, van een duizelingwekkende domheid.

Als er één legaat aan de volgende generaties toekomt, is het wel de eigen culturele identiteit, te beginnen bij het *Ken uzelve* uit de Apollotempel van Delphi.

Maar zichzelf kennen is geen makkelijke opdracht. De Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer was een boegbeeld van het Duitse verzet tegen het nazisme. Gevangen genomen in 1943, werd hij op 9 april 1945, negenendertig jaar oud, terechtgesteld vanwege zijn deelname aan een mislukte aanslag tegen Hitler. In gevangenschap schreef hij schitterende brieven aan zijn verloofde en vrienden. In een brief aan zijn goede vriend Eberhard Bethge staat een gedicht dat sindsdien zijn weg naar het grote publiek heeft gevonden. *Wer bin ich?* Wie ben ik?

Weten wie je bent is vitaal. Zonder eigen identiteit zijn verwondering om wat anders is en nieuwsgierigheid naar het onbekende onmogelijk.

WER BIN ICH?

Wer bin ich? Sie sagen mir oft,
ich träte aus meiner Zelle
gelassen und heiter und fest
wie ein Gutsherr aus seinem Schloß.

Wer bin ich? Sie sagen mir oft,
ich spräche mit meinen Bewachern
frei und freundlich und klar,
als hätte ich zu gebieten.

Wer bin ich? Sie sagen mir auch,
ich trüge die Tage des Unglücks
gleichmütig, lächelnd und stolz,
wie einer, der Siegen gewohnt ist.

Bin ich das wirklich, was andere von mir sagen?
Oder bin ich nur das, was ich selbst von mir weiß?
Unruhig, sehnsüchtig, krank, wie ein Vogel im Käfig,
ringend nach Lebensatem, als würgte mir einer die Kehle,
hungernd nach Farben, nach Blumen, nach Vogelstimmen,
dürstend nach guten Worten, nach menschlicher Nähe,
zitternd vor Zorn über Willkür und kleinlichste Kränkung,
umgetrieben vom Warten auf große Dinge,
ohnmächtig bangend um Freunde in endloser Ferne,
müde und zu leer zum Beten, zum Denken, zum Schaffen,
matt und bereit, von allem Abschied zu nehmen?

Wer bin ich? Der oder jener?
Bin ich denn heute dieser und morgen ein anderer?
Bin ich beides zugleich? Vor Menschen ein Heuchler
und vor mir selbst ein verächtlich wehleidiger Schwächling?
Oder gleicht, was in mir noch ist, dem geschlagenen Heer,
das in Unordnung weicht vor schon gewonnenem Sieg?

Wer bin ich? Einsames Fragen treibt mit mir Spott.
Wer ich auch bin, Du kennst mich, Dein bin ich, o Gott!

AMEN

WIE BEN IK

Wie ben ik? Men zegt mij vaak
dat ik mijn cel achter me laat
zoals een slotheer zijn kasteel,
gelaten, monter, goed in 't gareel.

Wie ben ik? Men zegt mij vaak
dat ik zo vrij, vriendelijk en raak
met mijn bewakers spreek,
dat ik hun te gebieden leek.

Wie ben ik? Men zegt mij ook
dat ik, gewend om te winnen
en evenwichtig van zinnen,
lachend mijn ongeluksdagen draag.

Ben ik dat werkelijk,
wat anderen over mij zeggen?
Of ben ik slechts dat,
wat ik weet van mijzelf?
Onrustig, weemoedig, ziek,
als een vogel in de strik
vechtend om levensadem,
alsof iemand op mij loert
en de keel afsnoert,
hongerend naar kleuren, naar bloemen,
naar vogelgeluiden,
dorstend naar woorden,
naar mensen dichtbij,
trillend van toorn over willekeur
en ook maar de kleinste pesterij,
murw van het wachten
op grote dingen,
onmachtig in angst om vrinden
eindeloos ver weg,
uitgeblust, en leeg om te bidden,
te denken, iets te beginnen,
mat, en bereid tot het laatste vaarwel?

Wie ben ik? Deze of gene?
Ben ik vandaag deze en morgen een ander?
Ben ik beiden tegelijk?
Voor mensen een huichelaar
en voor mijzelf een verachtelijke,
klagelijke zwakkeling?
Of lijkt wat nog in mij is
op een leger, dat verslagen
in wanorde weglucht
voor een slag die al gewonnen is?

Wie ben ik?
Eenzaam vragen drijft met mij de spot.
Wie ik ook ben, Gij kent mij,
Van U ben ik, o God!

AMEN